

ר' יוסף חיון ודור הגירוש מפורטוגאל

Author(s): י' הקר

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ג (תשמ"ג), חוברת ג (מ"ח), pp. 273-280

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.jstor.org/stable/70038004)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70038004>

Accessed: 04/12/2011 16:39

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

ר' יוסף חיון ודור הגירוש מפורטוגאל

מאת יוסף הקר

ידיעותינו על יהודי פורטוגאל במוצאי ימי הביניים, על פעילותם הכלכלית, עשייתם החברתית ויצירתם הרוחנית, מועטות הן ביחס¹. אחד האישים היותר ידועים של יהדות זו במאה הט"ו הוא ר' יוסף חיון, שהיה רבה של ליסבון, ומן היחידים אשר כתביהם וידיעות עליהם הגיעו לידינו². רבים אחרים ידועים בשמם, אולם יצירתם לא הגיעה לידינו; אחרים נזכרים בספרות, אולם ידיעותינו עליהם זעומות³.

והנה, למרות הידיעות הללו על האיש בכתבי בני דורו והבאים אחריו, ולמרות ההיקף הרחב של יצירתו שהגיעה לידינו, רבתה המבוכה באשר לתולדותיו ולאחרית ימיו. כתבי הביוגראפיה שלו והעוסקים בחקר יהדות פורטוגאל, מהם שסברו שנפטר לפני שנת 1490⁴, ומהם שסברו

- 1 וזאת על אף שלאחרונה נערכו כמה מחקרים בתחום זה. וראה בפרט בחיבוריה של הגב' M. José Pimenta Ferro Tavares, *Os Judeus em Portugal no século XIV*, Lisboa 1979; idem, *Os Judeus em Portugal no século XV*, Lisboa 1982 [להלן: פיריטאבארס, יהודי פורטוגאל]. בחיבוריה מצויה גם הספרות הלועזית הנוגעת בסוגיות השונות של תולדות יהודי פורטוגאל. אוסף התעודות אשר היו יסוד לכרך על המאה הט"ו, עומד להדפס אף הוא. וראה למשל גם את המונוגראפיה של A. Losa, *Subsídios para o estudo dos Judeus de Braga no séc. XV*, Guimarães 1982
- 2 על ר' יוסף חיון ראה: M. Steinschneider, *Catalogus Librorum Hebraeorum*, Berolini 1852-1860, no. 5897; H. Graetz, *Geschichte der Juden*, VIII, Leipzig⁴, s. 219. מהדורות שפ"ד, ו, ורשה תרנ"ח, עמ' 246; M. Kayserling, *Geschichte der Juden in Portugal*, Leipzig 1867, pp. 74-75; ש"י פין, כנסת ישראל, ורשה תרמ"ו, עמ' 471-470. תיאורים קצרים שלו באו כבר בכתבי תולדות חכמי ישראל, למשל: ר' קונפורטי, קורא הדורות, מהדורת ר' קאסעל, ברלין תר"ה, דף כו ע"ב; י' סמברי, ספר דברי יוסף (כתב יד כ"ח, עם מבוא מאת ש' שטובר), ירושלים תשמ"א, עמ' 144-146; מ"ש גירונדי – ח' ניפי, תולדות גדולי ישראל, טריאסט 1853, עמ' 196-195.
- 3 לעומת זאת, ידועים לנו חכמים אחרים מליסבון במאה הט"ו אשר יצאו מפורטוגאל לפני הגזירות הגדולות ואשר כתביהם הגיעו לידינו. כך הם למשל: ר' דוד ב"ר שלמה ו' יחייא, ר' משה ב"ר שם טוב אבן חביב ור' אברהם חיון. על אישים אלה ועל ההגירה והקשרים של יהודי פורטוגאל במאה הט"ו עם יהודי איטליה, ראה: י' הקר, 'קבוצת איגרות על גירוש היהודים מספרד ומסיציליה ועל גורל המגורשים', פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה מוקדשים לפרופ' י' כץ [להלן: קבוצת איגרות], ירושלים תשמ"ג, עמ' סד-צו. כמו כן יודעים אנו לא מעט על חכמי פורטוגאל שעזבו ארץ זו במהלך הגזירות ובעקבותיהן, בימי ג'ואה השני ומנואל. החיבורים שחיברו בפורטוגאל ובמקומות מגוריהם החדשים ודברי תורה שהביאו עמם בצלקונם, יש בהם כדי להעיד וללמד על קהילות ישראל בפורטוגאל בכלל ובליסבון בפרט. בין אלה כמה חכמים מפורסמים מבני דור הגירוש כר' יוסף יעבץ, ר' יצחק קארו, בני משפחת אבן יחייא באיטליה ורבים אחרים. עוד אשוב א"ה לדון ביצירתם העיונית וההלכתית של חכמי פורטוגאל במאות הט"ו והט"ז על פי כתביהם ושרידי כתביהם שבאו לידינו.
- 4 גרץ וקייזרלינג; ראה לעיל, הערה 2.

שנפטר בשנים 1496-1497⁵ או בשנת 1500⁶. פרט זה חשיבותו מרובה. שכן, אם נפטר לפני גירוש ספרד, יצירתו משקפת את תגובתו למציאות חיי היהודים בפורטוגאל, ואם נפטר לאחר מכן – אפשר מאוד שנתן ביטוי להלכי הרוח של מגורשי ספרד ופורטוגאל בחיבוריו, ועלינו להבינם על אותו הרקע⁷.

אלה כן אלה מייסדים דבריהם על דברי אברהם ב"ר שלמה חיון, נכד נכדו של ר' יוסף חיון, שהביא לדפוס את ספרו, מילי דאבות, באיסטנבול, בשנת של"ט. וזו לשונו שם⁸:

(1) אמר צעיר התלמידים אברהם... הביאור הזה למסכת אבות אשר ביאר הרב זקני מצד אמו של אבא מארי ז"ל לשמע און שמעתייהו מפי מורי... ומצאתי את שאהב' נפשי... היום הזה...

(2) הן אלה קצות דרכיו, אליו ית' קראתי: ישוב יחיני חי כמוני היום בבית ה' לאורך ימים, להוציא ממסגר אסירי תקות חוט של חסד כל חבוריו המסולאים בפז אשר חבר והרכיץ תורה בישראל. בכל הארץ יצא קום ומלאה הארץ דעה מפרושי מתוקים מדבש נוטפים מר כפלגי מים בציון

(3) וכמו שכתב, החכם השלם גם ישיש כמהר"ר דוד ר' יחיאל ז"ל בכ"ר שלמה נ"ע, בהקדמת פירוש למשלי קראו קב ונקי⁹

(4) וגם הנשר הגדול, החכם השלם כמהר"ר דוד יצחק אבראבנאל ז"ל, שאל ממנו שאלות בלישבונו, ובפרט השאל' הנמצא' אצלנו על דרוש ספר משנה תורה, המתחלת 'לפני כל יודעי דת ודין' וכו'. והשיב לו עליה בקונדרים קראו: מגיד משנה¹⁰;

5 כך למשל כותבי הערכים עליו באנציקלופדיה יודאיקה הגרמנית, באנציקלופדיה יודאיקה האנגלית (כרך 7, טור 1514), ובאנציקלופדיות אחרות – ישנות וחדשות. וראה למשל בספר אוצר הגדולים אלופי יעקב, ר', עמ' שא. זוהי גם דעתו של מ' בניהו, 'רבי יהודה בן רבי משה אלבוטני וספרו "סוד משנה תורה"', סיני, יח (תשט"ו), עמ' רמ: 'ר' יוסף חיון יצא לתורכיה לפני גירוש פורטוגאל ונפטר בקושטא בשנת רנ"ו. אפשר שגם נכדו יצא עמו', וראה להלן, הערה 29.

6 'י' תשבי, 'דפי גניזה מחיבור משיחיימיסטי על גירוש ספרד ופורטוגאל', ציון, מח (תשמ"ג), עמ' 83.
7 ואכן, גם העוסקים בחקר דור גירוש ספרד כללו את ר' יוסף חיון וחיבוריו בין חיבורי המגורשים, והסיקו מהם מסקנות על אותו הדור. וראה אצל ח"ה בן-ששון, 'גלות וגאולה בעיניו של דוד גולי ספרד', ספרייובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 217-218, 220-222; הנ"ל, 'דוד גולי ספרד על עצמו', ציון, כו (תשכ"א), עמ' 48, 54-57. לדעת בן-ששון, שם, אביו ר' אברהם חיון עוד חי בזמן הגירוש (ראה עמ' 48 והערה 125). אולם אין לקשר בין ר' אברהם בן נסים חיון (ראה לעיל, הערה 3), שהיה תלמידו של ר' יוסף ובן משפחתו, לבין אביו, שנפטר עוד לפני שנת ר"ל (ראה למשל סוף פירושו לאבות).

8 בסוף הספר. הפיסוק והחלוקה לפסקאות הם מעשה ידי.

9 דפוס [אשבונו רנ"ב?], בשער הספר: '... ובקשתי ספרי המפרשים ישנים גם חדשים, מהם הרב רש"י ז"ל... החכם אברהם ר' עזרא... החכם ר' יוסף ור' דוד בנו [קמחי]... והרלב"ג... והחכם רב ששת אשר היה בארץ ישמעאל ור' עמנואל [הרומי] אלוף הרעות במגריאל והמאיר עיני העדה בפירוש זה הספר בענין ובמלות החכם ר' מנחם המאירי... ומורנו הזקן בחכמה ובשנים, אשר בדורנו היום פירושו כפלגי מים בציון, החכם ר' יוסף חיון...!'

10 ראה כתב יד בודלי 2272 (סרט המכון לתצלומי כתבי יד עבריים, מס' 20553), דף יט ע"ב-כר ע"א; כתב יד בית המדרש לרבנים, ניויורק, מס' L 1065, דף 203 ע"א-208 ע"א. ושם: 'אמר יוסף שאל ממני צמרת

(5) וגם החכם השלם כמהר"ר אברהם חיון זצ"ל – זקנו של זקני מצד אבא מארי ז"ל, אשר חבר אמרות טהורות בתשובות ומאמר במופתים – היה תלמידו בלישבונו, ומן הארץ ההיא יצא אשור קודם השמר ת"ל, ובא לקושטאטינה ונקבר שם שנת רנ"י¹¹ ליצירה¹²;

(6) וגם החכם החסיד דורש טוב כמהר"ר יוסף יעבץ ז"ל כתב בספרו אור החיים, איך שמע תורה מפיו, וז"ל אשר כתב שם בשבחו: 'העיר היתה אם בישראל לישבונו, ויהי להם לראש יושב בשבת תחכמוני זקן ונשוא פנים, הוא הראש הגדול מלא תורה כאחד האמוראים ר' יוסף חיון ז"ל, ושמעתי מפיו ענין הדברי' אשר עליהם חברתי זה החבור' עכ"ל¹³;

(7) אלה בני היצהר. המה ראו חזו שמש מאור פני חמתו, המאיר באור שבעת הימים. המה הגבורים האוכלים למערגים אפתורא דדהבא, נחת שלחנו, השלחן אשר לפני ה', לתורה ולתעודה;

(8) ועמדם, בנו, בן חכם, החכם השלם כמהר"ר דון משה חיון ז"ל. והוא היה הרב האחרון בלישבונו אשר היה דן בשבט הורמנא דמלכותא¹⁴. ועליו כתב החכם כמהר"ר דוד נ' יחייא ז"ל הנו', בקונטרס א' שעשה יפה מאד בהלכות טרפות, שבשנת הר"ן בפסח, התיר הלכה למעשה בן החכם הרב הוקן ר' יוסף חיון ז"ל ענין אחד שהיו מסופקים ושכן הסכימו לדון אחריו לעולם¹⁵;

הארז משכיל על דברי דון יצחק אברבנאל יצ"ו... אמרתי אני אלקה לי אל הגדולים אנשים חכמים וידועים וכל הקשה ישפטו הם כי הם ידעו דרך י' אותה אבקש איש א' איש א' אשר נגע אלי' בקרבו דעת יראת ה' ושערי תשובה לא ננעלו. זה ל' תשובתו הרמתי ע"כ שאלתי במגלת ספר כתוב עלי דברים טובים הורני ואני אחריש. עד כאן תחום השאלה. ואלה דברי תשובתי...; ובסופה: 'המאמר הזה חברתיהו אני יוסף בן הנשיא אבא מארי אברהם חיון ז"ל למלאת משאלות הנאהב כרוב ממשח משכיל על דברי יקרה נפשו עלי היקר ר' יצחק אברבנאל יצ"ו שבע ביום הללתיהו...'. ועוד אשוב לחיבור זה במקום אחר.

11 רנ"י ליצירה – כך בדפוס ראשון. בדפוס שני (ונציה ש"ס: רנ"ו. אם כן, נפטר ברנ"ה (אם נכללו האלפים בתאריך) או בר"ס (אם לא נכללו). וכנראה יש לגרוס: ר"ס, כדברי תשבי (לעיל, הערה 6), ויש לתקן לפי זה בקבוצת אגרות (לעיל, הערה 3), עמ' סח.

12 וראה עליו: קבוצת אגרות, שם, עמ' סו ואילך, סח ואילך.

13 ר' יוסף יעבץ, אור החיים, פירא ש"ד, דף [כא ע"א]; ... גם בדור הזה קמו אנשים חכמים ונכונים במלכות ספרד ובמלכות פורטוגל ובפרט בעיר הגדולה, עיר ואם בישראל, לא ראיתי כמוה בכל ישראל, היא העיר הנקראת לישבונו, שמה ישבו חסידים גדולים מחזיקים בתורה ובמצות ובפרט במצות הצדקה... ויהי להם לראש יושב בשבת תחכמוני זקן ונשוא פנים הוא הראש הגדול מלא תורה כאחד מהאמוראים רבי יוסף חיון. ושמעתי מפיו ענין הרברים בעצמו אשר עליהם חברתי זה החבור...'

14 דהיינו היה הרב האחרון בליסבון אשר נתמנה על ידי היהודים ברשיון המלכות או שנתמנה על ידי המלכות. על השימוש בביטוי זה ומשמעותו באותה תקופה. ראה: י' הקר, 'החברה היהודית בשאלוניקי ואגפיה במאות הט"ו והט"ז', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט, עמ' 101-103, 118 ואילך.

15 הלכות טרפות לר' דוד אבן יחייא, [קושטא רע"הר"פ], דף [ז ע"ב]; 'בשנת הר"ן בפסח הלכה למעשה בן החכם הוקן ר' יוסף חיון התיר זה שנסרחה לדופן ולטרפשא כיון שהטרפש המעוט, הרוב בדופן, וכן הסכמנו לדון לעולם. ומצאנו זה הדין מפורש בשם בעל העיטור'.

(9) וזולת החכמי' הגדולי' הגז', רבים לוחמי' לחמו, בלחמו נתן כמו חלב ודשן, ושתו מימיו מתוקים מזוקקי' שבעתים. כלם כאחד יעידו יגידו: מי כמוהו מורה דעה. במקום ההוא – שם שם חקי האלהים ותורתיו...

אף שהדברים נכתבו כמאה שנה לאחר פעילותו של ר' יוסף חיון, הם משקפים מסורת נאמנה. מסורת זו מיוסדת ברובה על עיון בספרי חכמים פורטוגאליים בני המאות הט"ז והט"ו. כל המקורות הספרותיים הללו הגיעו לידינו, בדפוס ובכתבי יד, בצד מקורות נוספים, והם מאשרים את הנאמר לעיל¹⁶.

נפנה איפוא לרשימה גופה ולסיבת כתיבתה. פעמים אחדות קובע בעל הרשימה מפורשות את הגורמים שהביאו לחיבור הרשימה ולצירופה לפירוש מסכת אבות של זקן וקנוגו. לאחר שהוא מתאר את האופן שבו נתגלה כתב היד של הספר (פיסקה 1; דילגתי על הפרטים), הוא מביע את התקווה שיוכח להוציא לאור את שאר חיבוריו של ר' יוסף חיון (פיסקה 2), כשפירוש מסכת אבות מהוות מעין דוגמה וטופס לבאות ('הן אלה קצות דרכיו').

לאחר מכן מבקש הוא להביא תנא דמסייע לפרסומו ולחכמתו של ר' יוסף חיון, מפי סופרים ומפי ספרים. הוא מביא עדותם של ארבעה אישים ידועים, המביאים דברים בשמו, שואלים שאלות מפיו או מספרים שלמדו אצלו בליסבון (פיסקאות 3-6). פיסקה 7 היא סיכום לפיסקאות הקודמות: חכמים גדולים אלה מעידים על גדולתו ועל כך שנתפרנסו מתורתו, ממילא ראויה תורה זו שיפוצו מעיינותיה חוצה גם מאה שנה לאחר היכתבה.

על אלה מוסיף הוא את ר' משה חיון, בנו של ר' יוסף (פיסקה 8), והוא מסיים בפיסקה סתמית (9) על רבים אחרים, שאת שמם לא ידע, המעידים אף הם על גדולת ר' יוסף בליסבון. בסוף דבריו הוא נזקק גם לחיבוריו של ר' יוסף חיון שבדפוס ובכתבי יד. הוא מבקש לשכנע את הקורא בטיב היצירה וערכה, וממילא יש בזה תעמולה לרכישת הספר ולהפצתו¹⁷.

הצר השווה בכל הפיסקאות הללו הוא שבחו של האיש ר' יוסף חיון מזה, ושבח יצירתו מזה, כדי להליץ ולהפיץ תורתו הנדפסת בהווה. אין כאן כל ניסיון לתיאור ביוגרפי של האיש ותולדו-ותיו, אלא רק עד כמה שהדבר מסייע לבניית תדמיתו בעיני אותם שלא ידעו את יוסף.

והנה, לצד הקטעים המועתקים ברשימה זו מן הספרות¹⁶, מצינו גם שתי לשונות המיוסדות על מסורת משפחתית או על ידיעה ממקום אחר, וזכרן לא בא כמדרמה בספרות. ראשונה שבחן

16 וראה בצינונים השונים, בהערות לטקסט לעיל, וכן להלן. כך למשל יש להוסיף את עדותו של ר' יהודה אלבוטני בפתח ספר יסוד משנה תורה, כתב יד הספרייה הבריטית, מרגלית, מ' 499 (סרט מס' 5007 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים): "...חברתיהו אני יהודה בן לאבא מרי הר' משה אלבוטני...". [בין ומרי זקני הרב כמוהו"ה יוסף נ' חיון ז"ל...]. וראה: "ל הכהן מימון, משנה תורה דפוס רומא, הוצאה פקסימילית, ירושלים תשס"ו, עמ' 14; בניחו (לעיל, הערה 5), עמ' רמ.

17 והדברים לא הובאו בפנים, מפני הקיצור: "...וגם היום האירו ברקיו ישמיעו קול תהלתו אמריו כי נעמו בצוף דבש הביאו" הזה ובפירושו הנדפס על ספר תהלים ובשאר ספרי פירושו אשר חקר ותכן על הרשום בכתב אמת: התורה וההפטרות והנביא' האחרונים וגם בדרשות רד"ש על הפרשיות מדי שבת בשבתו ובמועדי ה' וביתר קונטרסיו ומאמריו. את הכל עשה יפה בעטו, עט סופר מהיר, בשפה ברורה ובלשון קצרה... כלם נכוחים למבין, מפרי פיו פרי צדיק עץ חיים – ישמע חכם ואכל וחי'.

(פיסקה 5) עניינה ר' אברהם ב"ר נסים חיון, שאף הוא היה סב סבו של מחבר הרשימה, מצד אביו, והשנייה הידיעה על רבנותו בליסבון של ר' משה חיון (ראשיתה של פיסקה 8).

בניגוד לפיסקאות אחרות, שעניינן בחכמים שלא היו מבני משפחת חיון, בשני אלה נכנס המחבר בפירוט מעשים ותולדות הנוגעים באישים אלה. בעוד שזיקתה של פיסקה 8 לענייננו היא בהיות ר' משה בנריתלמידו וממשיכו של ר' יוסף, הרי פיסקה 5 נרשמה כאן בגלל העובדה שר' אברהם חיון 'היה תלמידו בלישכונה' – ידיעה שלא הגיעה אלינו משום מקור אחר. והנה, בהזדמנות זו מספר לנו הכותב על ר' אברהם שהיה זקן וזקנו, מגלה לנו אלו חיבורים כתב ואף מספר לנו על תולדותיו של ר' אברהם זה, כדרך שהוא מספר גם על ר' משה, שהיה רבה האחרון של העיר ליסבון.

בין אם כתב את כל אלה כיוון שהיו בני משפחתו וביקש להתפאר בהם, בין אם ציין פרטים אלה כיוון שאישים אלה הם הפחות ידועים ברשימתו (דוד נ' יחיא מפורסם היה בחיבוריו, ר' יצחק אברבנאל כיצירתו ובפעילותו הציבורית והפינאנסית ור' יוסף יעבץ בספריו הנדפסים), ניתן לאמת את הפרטים שהוסיף על אישים אלה מן הידע שהיה בידו. שמו של ר' משה חיון אכן מופיע כרבה של ליסבון בתעודות משנת 1490¹⁸. ואילו ר' אברהם בן נסים חיון אכן יצא מליסבון קודם גירוש ספרד ומאורעות פורטוגאל, הגיע לנאפולי¹⁹, ומשם עבר ככל הנראה לאיסטנבול (קושטאטינה) ושם גם נדפס ספרו, אמרות טהורות, לראשונה.

על כל פנים, אין כמדרומה כלל מקום לקשור את המשפט האחרון בפיסקה 5 (זמן הארץ ההיא יצא אשור קודם השמר ת'ל, ובא לקושטאטינה ונקבר שם שנת רנ"י ליצירה) בר' יוסף חיון, אלא בר' אברהם, וזאת מכמה טעמים. (א) ראינו שהקטע עשוי פיסקאות פיסקאות, הקשורות זו בזו במגמה אחת – גרולתו של ר' יוסף חיון, אבל לכל קטע וקטע יש נושא נפרד. המשפט האחרון בפיסקה מתייחס אל הפיסקה ולא אל נושא שמחוצה לה, ככל שאר הפיסקאות בקטע. (ב) לאורך כל הקטע אין כלל תיאור ביוגרפי של ר' יוסף חיון, אלא תיאור חכמתו ופרסומה בלבד, מה שאין כן לגבי ר' אברהם חיון ור' משה חיון, שאותם ביקש להציג לפני הקורא (וראה לעיל). (ג) העובדות המסופרות במשפט זה תואמות את הידוע לנו על ר' אברהם ממקורות אחרים, ואינן תואמות את הידוע לנו על ר' יוסף חיון.

והנה, רוב החוקרים²⁰, ראשונים ואחרונים, סבורים שמשפט זה מוסב דווקא על ר' יוסף חיון, וזה המקור היחיד שעל פיו קבעו את שייכותו ושייכות כתביו לדור הגירוש, ואת יציאתו מפורטוגאל בשנת 1496 או לאחריה. לאחרונה נתפרש אף הביטוי 'אשור' במשפט הנ"ל כרמז לבריחתו מהמרה כפויה²¹, אף שכמדומני שאין לפרש כך את פשוטו של הכתוב²².

18 ראה למשל פיריטאבארס, יהודי פורטוגאל (לעיל, הערה 1), עמ' 131. על משה ב"ר אברהם חיון (אולי אחי ר' יוסף?) בליסבון בשנת רכ"ט, ראה: אוצר נחמד, ג (תר"ד), עמ' 109.

19 ראה הקר, קבוצת איגרות (לעיל, הערה 3), עמ' סו-סז, סח-סט, עד, עט-פב.

20 ראה לעיל הערות 5-7, וכן חלק מהמובאים בהערה 2.

21 ראה לעיל, הערה 6.

22 שימוש מליצי כזה בשמות מקומות מקראיים כתחליף לשמות מקומות בני הזמן רווח בספרות התקופה,

כיוון ששני הנימוקים הראשונים להסבת משפט זה לר' אברהם ולא לר' יוסף כבר נידונו בהרחבה לעיל, נתרכו עתה בידיעותינו על ר' יוסף חיון מכתבי בני דורו ומכתביו, כדי לאשש דברינו. תחילה יש להדגיש, שבכתביו הענפים של ר' יוסף לא מצאתי תאריך מאוחר לראשית שנות השבעים של המאה ה'ט', ולא נתקלתי בציטוט של מחבר המאוחר לאמצע המאה ה'ט'. כתביו נתחברו שנים רבות לפני גירוש ספרד, ויש שגם דבריו בנושאים שונים מנוגדים להלכי רוח הרווחים בכתבי דור המגורשים.²³

מדבריו מבורר שנוגד בליסבון לר' אברהם ב"ר נסים חיון.²⁴ כבר בשנת ר"א (1441) שימש מורה לרבים במקומו, שכן המעתיק של ספר מגורת המאור לר' ישראל אלנקאווה מציין, שהעתיק 'לחכם הנבון ר' יוסף חיון אשכול הכופר צרור המור', על מנת 'לקרוא [בספר] ולדרוש לעם האלהים בכל זמן ובכל דור ודור'.²⁵ צא ולמד בן כמה צריך היה להיות²⁶, כדי לצאת בגירוש חמישים ושבע שנים אחר כך. מקור אחר²⁷, סמוך לתקופתו, יודע לספר שהיה תלמיד חבר לר' יצחק קאנפנטון בקאשטיליה, ואם נכון הדבר, הלא דבר הוא, שכן ר' יצחק קאנפנטון נפטר בזקנה מופלגת בשנת רכ"ג.²⁸ והנה, מקור זה יודע לספר גם את זמן פטירתו:

...החכם הרב הגדול ר' יצחק קפנ"טון ז"ל... ומגדולי תלמידיו וידידיו היו ארבעה... שם הראשון... הרב ר' יצחק אבוהב ז"ל... ושם השני... החכם ר' יצחק דליאון. ושם השלישי... החכם ר' יוסף חיון ז"ל... הרביעי... החכם ר' שמעון מ"מי... ומן ארבעתם יצא תורה בספרד ובפורטוגאל ובארץ המערב... והחכמי' האלה הם שהיו טרם הגירוש מעט מזער לא כביר,

ובפרט בהקשר למאורעות ספרד ופורטוגאל. ראה למשל דברי ר' יהודה חייט בהקדמתו לספר מערכת האלהות, פירארא שי"ח: 'זהעיר ה' רוח היהודי' אש' בשושן ובאו שם לפרותני' (המרובר בצפון אפריקה); ר' יצחק עקריש, בהקדמת ספרו שלושה פירושים, [קושטא של"ח]: 'זהמה נמלטו ארץ אררט למלכות נאפוליש'; ר' יצחק אברבנאל, הקדמתו לספר מעייני הישועה, פיררה שי"א, דף ת: '... ויצא יעקב מבאר שבע ממכון שבתו לפרט מזר'ה ישראל... וילך חרנה באף ובחמה... ומחץ מכתו בכל מקומות הליכתו...'. וכיוצא בזה הרבה בכתבי המגורשים וצאצאיהם במאה ה'ט'. אף כאן 'אשור' שיעורו נאפולי או סיציליה. ולא כאן המקום להיכנס לבידורים כאלה. וראה לעיל, הערה 3.

ראה דבריו בפירושו לספר ירמיה (שנכתב בשנת רכ"ו) על 'ציאתו מארצי וממולדתי ובית אבי' בליסבון לאבוראב (Evora).

ראה אצל ה"ג אנלאו, ספר מגורת המאור לר' ישראל אלנקאווה, ג, ניוירוק תרצ"א, עמ' 139: 'אני משה החזן בכתבי זה [כך בכתב יד בודלי, נובואר 1312, דף 148 ע"ב] הספר הנקרא מגורת המאור לחכם הנבון ר' יוסף חיון אשכול הכופר צרור המור לקרוא ולדרוש לעם האלהים בכל זמן ובכל דור ודור ההולך בדרכו מחשכו ינהר ויוהר ואורו באור החיים יאור וסימתיו יום ששי לשבוע שני לירח ניסן שנת ה' אלפים ומאתים ואחד לפרט היצירה. וסימניך רא"ה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב'. וכבר הובא אצל י"ל דוקטס, נחל קדומים, הנובר תרי"ג, עמ' 61.

יש להניח, שאם דרש ברבים הרי היה לפחות כבן עשרים וחמש-שלושים.

ראה להלן, הערה 29.

ראה: ר' יוסף נ' צדיק, 'קיצור זכר צדיק' (א' נובואר, סדר החכמים וקורות הימים, א, אוקספורד תרמ"ח, עמ' 99); ר' אברהם זכות, ספר יוחסין השלם (מהדורת צ' פיליפובסקי, ירושלים תשכ"ג, עמ' 226). וראה גם א' דור, קרית ספר, נא (תשל"ו), עמ' 324-326.

ומתו שלשתם בטרם באו ימי הרעה והגרוש ולא ראו ברעה... ולא היה מארבעתם שהיה חי בגרוש זולתי הקדוש החכם ר' שמעון שמת בקדושת ה'...²⁹.

נמצא, שלפי מסורת זו³⁰, נפטר ר' יוסף חיון לפני גירוש ספרד³¹, ועל כל פנים לפני גירוש פורטוגאל³².

חיוק למסורת זו, לפיה נפטר לפני גירוש ספרד, ניתן למצוא גם בפיסקה 8 של הקטע לעיל. מפיסקה זו עולה, שבנו משה היה רבה של ליסבון בשנת 1490; הוא התקין תקנה ונצטרפו אליו שאר חכמי העיר ורבניה³³. קשה לשער שהבן והאב שימשו כאחד כרבני העיר, מה גם שמתייחסים אל ר' יוסף כגדול חכמי ליסבון וראש המדרשים בה. והנה, בשנת 1490 היה בנו רב בהורמנא דמלכותא והוא מתקין תקנות לכלל העיר, וקשה מאוד להניח שהורה הוראות בפני אביו, שהיה זקן חכמי העיר, בחייו³⁴. יש אפוא להניח, שנפטר לפני שנת 1490 ואולי אפילו כעשר שנים לפני כן.

מחיבוריו שהגיעו לידינו ומן המסופר עליו בספרות נראה, שפעילויותיו, הציבוריות והספרותיות, חלו ברבע השלישי של המאה ה'ט"ו³⁵, ואכן כבר ר' דוד קונפורטי פלל אותו בין חכמי אמצע המאה ה'ט"ו, ברבריו: 'גם בזמן ההוא היה ה' יוסף חיון מלישבונה...'³⁶. לא פלא הוא ששמו נעדר מכל רשימות חכמי דור הגירוש ומתיאורי המגורשים במאורעות פורטוגאל, וכמדומה שכבר ראינו לעיל שאין אף מקור אחד המעיד אחרת.

- 29 ר' אליהו קפשאל, סדר אליהו זוטא, א (מהדורת א' שמואלביץ, ש' סימונסון, מ' בניהו), ירושלים תשל"ו, עמ' 179-180. שם, הערה 46, חוזר בניהו וכותב, שר' יוסף חיון נפטר בקושטא בשנת רנ"ו, למרות הטקסט המפורש של קפשאל, ואיננו חש לסתירה שיש בין דבריו לבין הטקסט. ויש לתקן שם גם במקום 'קושטא של"ב', 'לקושטא של"ט', כפי שנדרש בשער הספר. וראה: ארשת, ה (תשל"ב), עמ' 490.
- 30 ומסורת זו שונה ממסורתו של ר' אברהם זכות (שם, שם), אשר איננה כוללת את ר' יוסף חיון בין תלמידיו חבריו של קנפנטון, והמצרפת לר' יצחק די לאון ולר' יצחק אבוהב את ר' שמואל בלאנסי.
- 31 כך הבין אותו ר' יוסף סמברי (לעיל, הערה 2), המשמש שמו וקוראו: ר' יצחק חיון, וכותב: 'וג' מהם הר"י אבוהב הר"י די ליאון הר"י חיון נפטר לחיי עד בכבוד גדול קודם גרוש איספניא'.
- 32 שהרי ר' יצחק אבוהב הנזכר בין השלושה כאן נפטר בפורטוגאל בשנה הראשונה שלאחר גירוש ספרד (ראה זכות, לעיל, הערה 28).
- 33 בעיר היו רבנים מספר, כפי שעולה מן הסיפור של ר' דוד אבן יחייא (ראה לעיל, הערה 15), ומעדותו ששימש רב בליסבון שבע עשרה שנה לפני צאתו ממנה בשנת רנ"ג (ראה: הקר, קבוצת איגרות ולעיל, הערה 3, עמ' 10). אבל רק מי שעמד בראשם זכה כנראה להורמנא דמלכותא.
- 34 וראה למשל כמה מדברי ר' יוסף חיון בסוגיה זו בכתב יד בודלי, נויבאר 2272 (במכון לתצלומי כתבי יד בירושלים, סרט 20553), דף לר ע"ב-לה ע"א: '...ויהושע לא התנבא תכף האצילו משה עליו מרוחו וגם כל עוד שמשו היה חי לא התנבא לדעת. והסברא נותנת כי התלמיד ממלא מקומו של רבו לא יעלה למדרגה עליונה בעודו רבו קיים...'. והשווה שם (דף מר ע"א) על 'זאין הלכה כתלמיד במקום הרב' – 'זאין מקום לרבר תלמיד במקום הרב'.
- 35 ולתקופה זו יש לשייך גם את תשובתו לר"י אבראבנאל (ראה לעיל, הערה 10), שברח מפורטוגאל ב' 31.5.1483, או את היכרותו עם ר' יוסף יעבץ (לעיל, הערה 13). מסכת היכרותו עם ר' דוד ן' יחייא קשורה ודאי בגידולו ולימודו של זה בליסבון וברבותו בה משנת 1476 ואילך.
- 36 ראה לעיל, הערה 2.

נמצא, שר' יוסף חיון חי ופעל בליסבון באמצע המאה ה־17 ועד שנות השבעים של מאה זו. משם ועד סוף שנות השמונים תולדותיו עדיין לוטות בערפל. יצירתו נכבדה היא לתורתה של קהילת ליסבון המפוארת, שעדיין עמומה היא בספרות המחקר וצריכה היא להארה³⁷. צריכים אנו לעיון ביצירתו גופה, כדרך שצריכים אנו לעיון בכתביהם של שאר חכמי פורטוגאל באותה תקופה, ואז יתברר אם יצירה זו סניף היא לתורת קאשטיליה אם לאו. בין כה וכה, במה שהעלינו כאן נמצאנו מפסידים בדור הגירוש ויצאנו נשכרים בפורטוגאל במאה ה־17.